

Pregledni rad

UDK 330:94(38)

DOI 10.7251/SVR2020159M

RAZVOJ EKONOMSKE MISLI U ANTIČKOJ GRČKOJ

Prof. dr Boško Mandić, vanredni profesor¹

Apstrakt: Ekonomska misao u antičkoj Grčkoj nije postojala kao zasebna naučna disciplina. Sa pjesnikom Heziodom faktički počinju ekonomska zapažanja. Međutim, doprinos razvoju ekonomske misli u to doba je proizašao od velikih filozofa tog vremena Ksenofonta, Platona (i njegovog učenika Aristotela). U radu se analiziraju njihovi doprinosi ekonomskoj misli. Sa istorijskog aspekta, sve činjenice upućuje da su grčki filozofi stvaraoci i utemeljivači stvaranja ekonomske misli. Oni su ekonomiju izučavali kroz usmene rasprave o etici i filozofiji sa svojim učenicima. Na osnovu njihovih doprinosa razvoju ekonomske misli, civilizacije koje su nastale koristile su ta saznanja i dopunjavale ga svojim iskustvima i novim idejama. I danas se teorije iz vremena antičke ekonomije koriste kao polazne osnove savremene ekonomije.

Ključne riječi: *ekonomska misao, Ksenofont, Platon, Aristotel, država, domaćinstvo, ekonomija, kapital.*

1. UVOD

Antička Grčka, prema brojnim istoričarima, dala je temelje razvoju civilizacije ljudskog društva kroz uticaj na mnoga područja od obrazovanja, politike i zakonodavstva do filozofije, nauke i umjetnosti. Njen doprinos je nemjerljiv za razvoj i današnje kulture.

U vrijeme postojanja antičke grčke nije postojala ekonomija kao nauka. Privredna problematika nije se naučno izučavala kao npr. matematika ili astronomija, i sve što se razmatralo iz ugla ekonomije bilo je u okviru filozofije. Ovakav pristup je imao za posljedicu da su ekonomska pitanja zaostajala u odnosu na pitanja koja su se odnosila na druga područja života. Privredna kretanja su se posmatrala samo sa staništa etike pa kao takva su posmatrana i analizirana kao etički principi.

¹ NUBL, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja luka

Privreda u antičkoj Grčkoj se zasnivala na privatom robovlasničkom uređenju i radu robova. Ljudski rad je bio ponižavajući i nedostojan čovjeka pa su i tumačenja filozofa bila da rad nema nikakav značaj za ekonomska dostignuća. Grčki filozofi su o radu govorili s aspekta kako upravljati pojedinim domaćinstvom (Mandić, 2017:35).

U 8. vijeku, prije nove ere, jedan od najstarijih grčkih pjesnika Heziod razmatrao je problematiku poljoprivredne proizvodnje. U njegovom čuvenom spjevu „Poslovi i dani“ u 828 stihova heksametara upućujući brata Perza na rad i čestit život daje upute za proizvodnju uz poljoprivredni kalendar. Kao poljoprivrednik bio je posebno zainteresovan za rezultate mjerenih kao odnos outputa i inputa. Živeći na području koje nije bilo povoljno za poljoprivredu, bio je svjestan problema rijetkosti resursa (Benić, 2016). Ističe da, upravo zbog rijetkosti, vrijeme, rad i proizvodnju treba pažljivo alocirati, zagovarajući rad i marljivost (Benić, 2016).

2. ISTORIJA ANTIČKE GRČKE

Naziv *antička Grčka*, stara ili *drevna Grčka*² predstavlja područje naseljeno Greima u doba antike. Tadašnje područje antičke Grčke je mnogo veće od današnje teritorije Grčke. Još uvijek postoje dileme o tome kada je nastala i prestala sa postojanjem antička Grčka ali se u naučnim krugovima provlači teza da je početak nastanka antičke Grčke period od 8. vijeka prije nove ere³ a za kraj period kada je umro Aleksandar Veliki 323. godine prije nove ere. Poslije nastaje period helenističkog vremena koji je trajao sve do podčinjavanja Grčke u rimsku provinciju 146. godine prije nove ere. Ovi su datumi dogovoreni među istoričarima dok neki autori smatraju civilizaciju antičke Grčke neprekinutim razdobljem koje je trajalo sve do dolaska Hrišćanstva u 3. vijeku poslije nove ere.

Antičku Grčku neki istoričari smatraju temeljom kulture zapadnoevropske civilizacije. Grčka kultura je izvršila snažan uticaj na Rimsko Carstvo, koje je prenijelo njen oblik po mnogim dijelovima Evrope. Civilizacija antičke Grčke je mnogo uticala na jezik, politiku, obrazovanje, filozofiju, umjetnost i arhitekturu modernog svijeta, posebno tokom renesansnog perioda u zapadnoj Evropi i ponovo tokom procvata neoklasicizma tokom 18. i 19. vijeka u Evropi i Sjevernoj i Južnoj Americi.

Grčko poluostrvo naseljavalo se od kraja 3.000 godina prije nove ere, tj. do prodora Dorana sa sjevera oko 1100. godina prije nove ere (najveća grčka plemena bili su Ahejci, Eoljani, Dorani i Jonjani). Antičkoj Grč-

² Više vidjeti: Wikipedija: Antička Grčka

³ Prve olimpijske igre su održane 776. godine prije nove ere.

koj je stvoreno oko 2600. godine prije nove ere Minojsko doba, odnosno Minojska civilizacija bronzanog doba i nastala na ostrvu Kreti, te nakon nje, od oko 1600. godine prije nove ere do 1100. godine prije nove ere. Mikensko doba, odnosno Mikenska civilizacija koja je uništena seobom Dorana i njihovim osvajanjem željeznim oružjem Peloponeza (početak obrade željeza – željezno doba). Period od 1100. godine prije nove ere do 8. godine prije nove ere naziva se „mračno doba“ iz koga nema nikakvih pisanih tragova. U 8. vijeku prije nove ere Grčka počinje izlaziti iz mračnog doba. Nakon što se pismenost izgubila, a mikensko pismo zaboravilo, prilagođen je fenički alfabet grčkom te se počinju pojavljivati zapisi i ulazi se u arhaisko razdoblje (od oko 8000. do 480. godine prije nove ere). Kako se stanovništvo povećavalo, Grci su 250 godina, počevši od 750. godine prije nove ere, naseljavali kolonije na sve strane od Ukrajine, Crnog mora i Male Azije, Egipta i Libije, preko sjeveroistočne Španije, južne Francuske, južne Italije do Srbije.

Klasično ili zlatno razdoblje antičke Grčke obilježava vrhunac privrednog i kulturnog razvoja⁴. Nakon toga, Grčka ulazi u helenističko razdoblje do 146. godine prije nove ere. Na vrhuncu razvoja u 5. i 4. vijeku prije nove ere, dvije grčke države bile su veliki rivali. S jedne strane, bila je Sparta poznata po velikoj ulozi države u društvenom životu, vojničkoj aristokraciji, strogom ratničkom obrazovanju i vojničkom moralu, ali jednako tako i strogim etičkim normama i vrlo skromnom načinu života. S druge strane, bila je demokratska Atina koja je posebno nakon grčkoperzijskih ratova imala prevlast u grčkim međudržavnim odnosima.

Za vrijeme upravljanja najvećeg atinskog državnika Perikla (oko 495. – 429. godine prije nove ere), plemića i vojskovođe, atinska demokratija bila je na vrhuncu. Atina je postala demokratska republika u koju su dolazili brojni filozofi, naučnici i umjetnici, a posebno se vodilo računa o izgradnji i arhitektonskom oblikovanju Atine.

Najsajjniji period atinske istorije od kraja ratova s Perzijom do početka Peloponeskog rata (431. – 404. godine prije nove ere) naziva se Periklovo doba. U to doba Atina je imala 90 000 stanovnika od kojih 30 000 građana i 60 000 negrađana (25000 meteka – stranaca koji su imali građanska, ali ne i politička prava, a koji su se uglavnom bavili trgovinom i zanatstvom, te 35 000 robova). Ovom treba dodati 10 000 građana iz okoline (Pirej) pa je u Ateni bilo 40 000 građana od kojih 10 000

⁴ Od 480. i nastavka ratova s Perzijskim Carstvom do 336. godine prije nove ere kada je ubijen makedonski kralj Filip II koji je pokorio Grčku pobjedom kod Henoreje 338. godine prije nove ere, a nasljedio ga sin Aleksandar.

muškaraca starijih od 30 godina, koji su bili punopravni građani, odnosno aktivni nosioci demokratske suverenosti.

Moć Atine u Peloponeskom ratu slomila je Sparta uz pomoć Perzijskog Carstva. Teba je prekinula premoć Sparte pobjedom u bitci kod Lektre 371. godine prije nove ere. Prevlast Tebe kratko je trajala. Teba je pozvala Filipa II. Makedonskog da joj pomogne u ratu protiv susjedne države Fokide, čime je Teba otvorila vrata Makedoncima za osvajanje Grčke. Filip II je u bici kod Henoreje 338. godine prije nove ere porazio vojsku udruženih grčkih gradova što je označilo početak kraja antičke Grčke, odnosno grčkih gradova kao samostalnih država, iako su se održale do dolaska Rimljana.

3. DOPRINOS ANTIČKE GRČKE EKONOMSKOJ MISLI

3.1. Ksenofont

Ksenofont se smatra za jednog od najranijih ekonomista. Kao mlad je vrlo rano upoznao Sokrata i postao njegov učenik i vjerni prijatelj. Bio je vojnik, plaćenik, filozof i pisac historičar. Najznačajnija djela su „Ekonomija“ i „O prihodima“ u kojima je pisao o ekonomskoj problematici tog vremena. U djelu „Ekonomija“ on na mikroekonomskom nivou raspravlja o upravljanju i vođenju domaćinstava odnosno imanja. Ona smatra da je ekonomija znanje o upravljanju i unapređivanju vlastitog imovinskog stanja, čime se ostvaruje ono što je korisno za život.

Ksenofont opširno opisuje zanimanja i tri vrste odnosa između članova u domaćinstvu (oikos):

- odnos između supruge i supruga,
- odnos između roditelja i djece i
- odnos između glave porodice i robova.

Glavna varijabla upravljanja, po njemu, polazi od toga da je ljudska sposobnost usmjerena dobrim vodstvom. Glava porodice u svom domaćinstvu mora djelovati kao preduzetnik, administrator i menadžer (u savremenoj terminologiji). On kao pravnik treba da teži povećanju ekonomskog viška proizvoda koji proizvodi (imanje, grad, država). To se, po Ksenofontu, postiže podjelom rada koja zavisi od veličine tržišta. Njegovo razmatranje problematike podjele rada približava se načelu manufakturne podjele rada. Za razlog da su jedni ljudi od bavljenja jednim

poslom siromašni a drugi bogati navodi da oni koji rade nepromišljeni imaju štetu a oni koji su vrijedni i rade promišljeno imaju korist.

On zagovara i naturalnu ekonomiju fiksnog materijalnog okruženja postavljenog na temeljima robovlasništva a posebno poljoprivrednu djelatnost koju stavlja na prvo mjesto, ispred trgovine i zanatstva. Njegovo je mišljenje ako su rezultati u poljoprivrednoj djelatnosti dobri da će i sva ostala zanimanja dati dobre rezultate. Prednost daje odlučivanju upravnog tijela o alokaciji resursa a ne tržišnom mehanizmu (Mises Institute, 2016).

Ksenofont je bio na tragu komparativne prednosti jer je imao ideju da bi ljudi i država trebali proizvoditi i prodavati ono što najbolje proizvode i tako u trgovini ostvare maksimalan profit. Takođe, u svojim analizama Ksenofont razlikuje subjektivnu vrijednost dobra i prometnu vrijednost. Prema njemu, blago je ono čime se neko može koristiti. U stvari, on je htio reći, da su iste stvari blago onome kojim se svakom od njih zna služiti a nisu blago onome koji to ne zna. Ideja da je „blago“ posljedica užitka što ga potrošnjom donosi dobro, a ne samog dobra u centru je teorije korisnosti u ekonomiji. Isto tako, ekonomski proces stvori inteligentan čovjek koji koristi percepciju i razum kako bi izvukao iz prirode što je nužno za zadovoljenje ljudskih potreba i izbjegavanje neugodnosti. Ova aktivna i racionalna potraga za užitkom i izbjegavanjem bola poznata je u doktrini *hedonizma* koja je bila dio šire grčke svijesti, a mnogo vijekova kasnije ta ideja je ponovno došla u prvi plan u subjektivnoj teoriji vrijednosti i početku neoklasične ekonomije (Ekeleung i Herbert, 1997: 16-17).

Ksenofont, u djelu „O prihodima“, daje praktične savjete kako u Atini unaprijediti privredu povećati državne prihode u vrijeme krize nakon rata 355 godina prije nove ere pa se tako po prvi put u historiji ljudske misli raspravlja o javnim finansijama. Samo djelo „O prihodima“ je prilično kratkog sadržaja i napisano je s namjerom da se stave prijedlozi kako u Atini povećati javne prihode. Kao dva najvažnija izvora javnih prihoda navodi veći rad robova u rudnicima srebra i povećanje doseljenika u Atinu. Naravno, sve se to smatra ostvarivim pod uslovom da u Atini vlada mir kako bi se mogle uspješno voditi finansije i ostvarivati dohodak.

Ksenofont je podržavao materijalnu privredu dok je prezirao trgovinu i zanatstvo. Bio je pobornik robovlasništva i smatrao je da su trgovina i obrtništvo opasni za njegov opstanak. Bez obzira što su njegova ekonomska tumačenja ponekad bila protivrječna ipak su značila korak naprijed u razvoju ekonomske misli i imala su uticaj i u antičkoj Grčkoj a kasnije u Rimu i srednjem vijeku.

3.2. Platon

Iako je Ksenofonte razmatrao ekonomske probleme prije Platona, ipak je on taj koji se smatra najvećim ekonomskim misliocem antičke Grčke. Platon je bio Sokratov učenik i Aristotelov učitelj. Pokazivao je veliki interes za društvene i političke reforme. Kada je vidio kolika je korupcija i zloupotrebe u atinskom političkom sistemu, okrenuo se svijetu ideja i obrazovanja kao sredstvu promjena.

Platon je osnovao filozofsku akademiju koju je vodio do kraja života. Njegovo glavno djelo je “Država” u kojem eksplicitno i komletno izražava ekonomske misli i takođe prikazuje teorijski uređenje savremene države, koja da bi bila savršena morala biti zasnovana na ideji pravednosti što znači da bi njome trebali upravljati oni koji su sposobni steći znanje o idejama, a to su filozofi.

U Platonovoj idealnoj državi postoje tri staleža:

- mislioci (filozofi koji donose zakone;
- ratnici i
- poljoprivrednici, obrtnici i trgovci.

Svaki stalež se bavio svojom djelatnošću i oni se među sobom nisu miješali. Ekonomske ideje koje je Platon iznosio razmatraju se unutar konkretnih političkih ideja s kojima su povezane. Platonovo zanimanje je uglavnom bilo usmjereno na “Državu” pravde. On je tu iznio dvije važne ekonomske teze.

Prva teza se odnosila na to da se njegova idealna država zasniva na podjeli rada, o kojoj on priča s velikom pažnjom. Podjela rada je posljedica prirodne nejednakosti u ljudskoj vještini i širokog spektra ljudskih potreba. Otuda, po njemu, specijalizacija postaje nužna, stvara uzajamnu zavisnost a uzajamna zvisnost dovodi do uspostavljanja međusobne razmjene. On svakako nije otišao toliko daleko da bi postavio teoriju razmjene. Njega je više zanimao obrazac raspodjele koji proizilazi iz toga. Kod Platona ne postoji veza između podjele rada i veličine tržišta. On na podjelu rada gleda isključivo kao na prirodnu pojavu koja vodi većoj količini i kvaliteti proizvoda, dok ga povećanje proizvodnje, smanjenje troškova i porast efikasnosti (ekonomske kategorije koje izražavaju uspješnost poslovanja, p.a.) kao rezultat podjele rada nije zanimao (Mises Institute, 2016).

Druga ekonomska teza kojom se Platon bavio je novac, koga je vidio kao sredstvo namijenjeno za olakšavanje razmjene. Njegov neprijateljski stav prema upotrebi plemenitih metala (zlata, srebra) ili pojam

domaće valute koja bi bila bezvrijedna u inoatranstvu, slaže se s teorijom po kojoj je vrijednost novca u načelu nezavisna o materijalu od kojeg je napravljen. Za razliku od Ksenofonta koji je smatrao da ljudi koji teže profitu postaju dobri rukovodioci, Platon je u profitu i kamati vidio prijetnje statusu quo.

Imajući u vidu Platonovu idealnu društvenu strukturu, izdržavanje vladajuće klase bilo bi prilično problematično bez proizvodnje dobara od strane ostatka stanovništva. On je na tom nivou društvene hijerarhije tolerisao novac i trgovinu kao nužno zlo bez koga je idealna društvena struktura neodrživa. Njegova koncepcija idealne države bila je apsolutna i statična jer, po njemu, sve što je ugrožavalo status quo, smatralo se ugrožavanjem društvene dobiti. Na osnovu toga je Platon smatrao sve oblike akvizicijskog ponašanja (uključujući profit i kamatu) potencijalno destruktivnim i zato novac i trgovina moraju biti potvrđeni administrativnoj kontroli. Po njemu, građanima je po zakonu zabranjeno imati zlato i srebro, već samo novac za svakodnevnu razmjenu sa zanatlijama i drugim od kojih kupuju.

Platon je kroz svoja istraživanja prepoznao i spoljnu trgovinu i njenu važnost. On je zagovarao ograničeni oblik slobodne trgovine, preferirajući uvoz samo potrebnih sredstava i izvoz viška roba. Pored brojnih aspekta života koje su brinule Platona, ekonomija je bila važna dimenzija njegovog razmišljanja.

3.3. Aristotel

Aristotel je bio grčki filozof i Platonov učenik. On je u svojim djelima, posebno u "Politicima" i "Etici", napisao najbogatiji izvor grčke ekonomske misli. Iza sebe je ostavio veliki broj pisanih tekstova o brojnim ekonomskim pojmovima iako nije puno vremena posvetio ekonomiji.

Aristotel je vjerovao da privatno vlasništvo dobro služi ekonomskom razvoju društva i da nikakvi propisi ne bi trebali ograničiti vrijednost i veličinu imovine u privatnom vlasništvu što je suprotno razmišljanju njegovog učitelja Platona koji se zalagao za smanjeno posjedovanje private imovine kod vladajuće klase (Kindersley, 2013:21).

Aristotel je bio sklon mješovitoj privredi koja dopušta koja dopušta veće djelovanje ekonomskim posticajima. On je naglasio zajedničke karakteristike privatnog vlasništva. Osnovna karakteristika privatnog vlasništva se odnosi da je ono produktivnije i da dovodi do napredka a da upravljanje zajedničkim vlasništvom dovodi do sukoba. takođe, po Ari-

stotelu, privatna imovina stvara temelje za moralne akcije u društvu (dobročinstvo i filantropiju).

Aristotelov glavni doprinos razvoju ekonomske misli odnosi se na robnu razmjenu i korištenje novca u toj razmjeni. Smatrao je da su ljudske potrebe umjerene a želje neograničene. Na osnovu toga, zaključuje, da je proizvodnja robe za zadovoljenje potreba opravdana i prirodna, dok je proizvodnja robe u pokušaju da se zadovolje neograničene želje neprirodna. Razmjenu je shvatao kao kao biletarni proces u kojem je, kao rezultat razmjene, i jednoj i drugoj strani bolje. Posticaj za razmjenu je višak koji imaju dvije strane u potencijalnoj trgovini koji je svaka voljna dati za dobro druge strane. Aristotelovo viđenje razmjene postavilo je važne performanse trgovine i te su pretpostavke postale bitnim dijelom ekonomske analize. On je imao uglavnom pozitivan i precizan pogled na novac, bez obzira na njegov nesretan komentar da pozajmljivanje novca iz interesa s kamatom nije bilo prirodno. On je ispravno identifikovao novac kao katalizator za povećanje proizvodnje i razmjene. Uvidio je da je novac kao sredstvo razmjene prikaz opšte potražnje i da stoga drži svu robu zajedno. Aristotelu je prirodna upotreba novca njegovo trošenje. Štednju novca je osuđiva iz razloga što je finasijsku rabotu smatrao lihvarstvom (NWE, 2014).

Kao veliki filozof koji je zakoračio u ekonomiju, Aristotel je zastupao materijalističko stanovište, odnosno zalagao se za zaštitu privatne svojine⁵. Gledajući vjekovima unazad, može se zaključiti, da je racionalan pristup društvenoj nauci ono čime su Grci doprinijeli svjetskoj misli.

ZAKLJUČAK

Kada je, antička Grčka, bila na vrhuncu svog ekonomskog prosperiteta, u V i IV vijeku prije nove ere, nije imala premca u tadašnjem svijetu. Ona je imala jednu od najnaprednijih ekonomija sve do pojave industrijske revolucije. Upoređujući platu u antičkoj Grčkoj i Egiptu u omjeru da je protivvrijednost izražena u žitu, prosječna plata grčkog radnika je iznosila oko 12 kg pšenice. To je bilo više od tri puta od onog što je dobijao npr. egipatski radnik u rimsko doba.

Zahvaljujući visokom intelektualnom nivou razmišljanja Grka i proklamovanja njihovih ideja koje su se protezale od mikroekonomskih vrijednosti domaćinstva do makroekonomskih vrijednosti sreće i samoza-

5 Aristotel nije bio zastupnik velikog bogaćenja. Razlikovao je ekonomiju (prirodnu pojavu koja ima za cilj stvaranje različite upotrebe vrijednosti) od hermanistike (vrsta razmjene s ciljem ostvarivanja profita).

dovoljenja cjelokupnog društva, zapadna civilizacija je imala više nego dobre temelje za razvoj ekonomije kao nauke.

DEVELOPMENT OF ECONOMIC THOUGHT IN ANCIENT GREECE

Prof. dr Boško Mandić, PhD, Associate Professor

Abstract: Economic thought in ancient Greece did not exist as a private scientific discipline. It is with the poet Heizod that economic observations actually begin. However, the contribution to the development of economic thought at that time came from the great philosophy of Xenophon, Plato (and his student Aristotle). In the paper you have analyzed your contribution to economic thought. From a historical point of view, all facts indicate that Greek philosophies created and grounded the creation of economic thoughts. They studied economics through oral discussions about ethics and philosophy with their students. Based on their contribution to the development of economic thought, the emerging civilizations used knowledge and supplemented their experience and new ideas. Even today, theories from the time of ancient economies are used as the starting point for modern economics.

Key words: *economic thought, Xenophon, Plato, Aristotle, state, household, economy, capital*

LITERATURA

1. Benić, Đuro (2016). Ekonomska misao u antičkoj Grčkoj: Ksenofont i Platon, str. 3-22, *Ekonomska misao i praksa br. 1*. Dubrovnik.
2. Benić, Đuro (2016). Ekonomska misao u antičkoj Grčkoj: Aristotel, str. 9 – 26, *Ekonomska misao i praksa, god. XXV br. 2*. Dubrovnik.
3. Dorling Kindersley (2013). *Das Wirtschaftsbuch: Wichtige Theorien einfach erklärt*.
4. Ekelung, R.B., Hebert, R.F. (1997). *Povijest ekonomske teorije i metode*. Zagreb: Mate III izdanje.
5. Mandić, Boško (2017). *Uvod u ekonomiju*. Banja luka: NUBL.
6. Schieder, Walter (2005). "Real slave prices and the relative cost of slave labor in the Greco-Roman world", *Ancient Society*, vol. 35.
7. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Ancient_economic_thought, pogledano:05.09.2019.
8. <https://mises.org/library/economic-thought-ancient-greece>, pogledano:14.04.2019.